

POLIITBÜROO MOSKVA VÄLISPOLIITIKA KUJUNDAJANA

Ken, O., Rupasov, A. Politburo CK VKP(b) i otnošenija SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami (konec 1920–1930-h gg.): Problemy, Dokumenty. Opyt kommentarija. Čast' 1. dekabr' 1928 – ijun' 1934 g. Sankt-Peterburg: Evropejskij Dom, 2000, 704 str.

Ajalooteema ei ole sageli meie ajakirjanduses uudiskünnist ületanud ega laiemat tähelepanu pälvinud. Üks selliseid teemasid, mis viimastel aastatel siiski meedia tähelepanu on köitnud, on president Konstantin Pätsi suhted Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga. See temaatika – laiemalt vaadates NSV Liidu ja Balti riikide välispoliitilised suhted – on viimasel ajal hakanud huvi pakkuma ka teisele poolele ehk Venemaa ajaloolastele.

2000. aastal ilmus Peterburis sealse Euroopa Ülikooli kaastöötaja Oleg Keni ja Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Instituudi Peterburi filiaali teaduri Aleksandr Rupassovi sulest raamat "VK(b)P KK ja NSV Liidu suhted läänepoolsete naaberriikidega (1920.–1930. aastatel)" esimene osa, mis käsitleb Kremli välissuhtlust (k.a majanduslikku) nimetatud riikidega ajavahemikul 1928. aasta detsembrist kuni 1934. aasta keskpaigani. Kõnesolev publikatsioon on valminud koostöös teiste riikide teadusasutuste ja eriti arhiividega. Lisaks Venemaa arhiividele on autorid tänulikud koostööest mitmete Poola, Soome, Tšehhi, Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide arhiividele. Paraku puuduvad sellest nimekirjast Balti riikide arhiivid, mida autorid ei ole kasutanud. Kokkuvõtlikult on tegemist siiski mitmes mõttes tähelepanuväärse publikatsiooniga.

Esiteks väärivad esiletõstmist kasutatud allikmaterjalid. Autorid on esma-

kordselt läbi töötanud tollase Nõukogude Liidu kõige olulisema võimuorgani – Poliitbüroo – istungite protokollid ning publitseerinud kõik otsused, mis puudutasid suhteid läänepoolsete naaberriikidega: Rumeenia, Tšehhoslovakkia, Poola, Leedu, Läti, Eesti ja Soomega. Kuid siin tuleb kohe teha oluline märkus. Uurijate käsutuses ei ole siiski Poliitbüroo originaaldokumendid, vaid Vene Föderatsiooni Riigiarhiivi kui avaliku arhiivi üleantud otsuste koopiad. Tõsi, tegemist on otsuste täieliku komplektiga. Originaalid on endiselt uurijatele kättesaamatud ning ühes sellega ka need materjalid, mis Poliitbüroole esitati otsuste ettevalmistamise käigus. Lisaks Poliitbüroo dokumentidele on autorid rikkalikult kasutanud NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi ja paljude teiste asutuste arhiivimaterjale. Ka on sobilik juurde lisada, et enamikul juhtudel on autorid nende arhiiviallikate esmased teaduskäibesse toojad.

Teiseks, ei saa mööda minna autorite mõnevõrra omalaadsest, kuid sellegipoolest tulemuslikust käsitlusviisist. Arvustatav raamat ei ole pelgalt uute arhiiviallikate publikatsioon, vaid ühtlasi ka originaalne ja asjatundlik NSV Liidu 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate alguse välispoliitika alane uurimus. Poliitbüroo otsused on autorite poolt süstematiseeritud ning viieks temaatiliseks osaks jaotatud. Iga temaatilise osa dokumentidele eelneb põhjalik sissejuhatav artikkel ning avaldatud materjalide kohati äärmiselt põhjalikud ning detailsed kommentaarid. Need kommentaarid avavad enamasti napolisõnaliste Poliitbüroo otsuste vastuvõtmise põhjuseid ja tagamaid. Pikemaid kommentaare võiks pidada isegi mingi konkreetse probleemi mikrouuringuks. Sissejuhatavad artiklid ja kommentaarid tuginevad valdavalt välisasjade rahvakomissariaadi, vähemal määral teiste asutuste arhiivide materjalidele ning asjakohasele erialakirjandusele, kusjuures kohati on äärmärgimist leidnud ka mõnede eesti autorite uurimused (M. Ilmjärv, R. Ruutsoo).

Kolmandaks, osundaksin asjatundlikule teema piiritlemisele. Autorid ei ole piirundunud NSV Liidu välissuhtluse dokumenteerimisel ja analüüsimisel ühe-kahe riigiga, vaid nende uurimisobjektiks on Kremli jaoks ühe nimetaja alla viidavad Ida-Euroopa riigid. Selline lahterdamine on loomulikult tinglik, kuid antud lähenemisviis aitab

kokkuvõttes siiski hoopis paremini mõista Kremli tollase võimuladviku välispoliitilisi eesmäärke ja taotlusi nii tervikuna kui ka iga üksiku riigi puhul eraldi vaadatuna.

Arvustatava publikatsiooni sissejuhatuses (lk 9–14) formuleerivad autorid oma põhieesmärgid ja rõhutavad teema aktuaalsust ka tänapäeva Venemaa jaoks. Tundub, et sellise paralleeli tõmbamine on paljuski õigustatud. 1920. aastate alguses seisis Moskva silmitsi arvukate iseseisvate väikeriikidega, kellega tuli hakata rahvusvahelisel areenil suhtlema. See oli Moskvale valuline protsess, eriti seetõttu, et enamik neist väikeriikidest olid ju "omad", alles hiljuti Vene impeeriumi koosseisu kuulunud alad. Moskva jaoks ei olnud need riigid "tõelised läneriigid", vaid kunstlikult moodustunud rajariigid – limitroofid, mis pidid tulevikus sobival ajahetkel oma iseseisvuse kaotama ning "õigele" kohale tagasi pöörduma. Ja küllap ei usutud 1920. aastate alguses Kremli, et seda ajahetke tuleb 20 aastat oodata. NSV Liidu ajalugu oli paljuski suurriigi taastamise, laiendamise ja selle rahvusvahelise staatuse kinnistamise ajalugu. Nii nagu Vene keisrid pidasid ekslikult oma hiigelriiki lagunematuks, ei mõelnud ka punaimpeeriumi valitsejad selle kokkuvarisemisele. Nii see aga juhtus ning Moskva sattus pärast 1991. aastat paljuski 1920. aastate algusega sarnasesse olukorda, seistes silmitsi uue rahvusvahelise reaalsusega ning paratamatusega suhelda punaimpeeriumi varemelt tekkinud uute riikidega. Riikidega, mis nüüd on limitroofide asemel lähisvälismaa mõistega märgistatud.

Järgnevatel lehekülgedel annavad autorid lühülevaate kasutatud dokumentidest (lk 15–20) ning käsitlevad asjatundlikult ja põhjalikult Poliitbüroo protokolle kui ajalooallikaid NSV Liidu 1920.–1930. aastate välispoliitika uurimisel (lk 21–67). Tegemist on kindlasti teedrajava uurimusega, mis oluliselt täiendab varasemaid Poliitbüroo dokumentidele tuginevaid NSV Liidu 1920.–1930. aastate sisepoliitika käsitlusi. Pean siinkohal silmas eelkõige O. Hlevnjuki 1996. aastal ilmunud uurimust "Poliitbüroo: poliitilise võimu mehhanism 1930. aastatel". Samas ei ole O. Ken ja A. Rupassov piirdunud ainult Poliitbüroo dokumentatsiooni kui NSV Liidu välispoliitika ajaloo allikaga, vaid iseloomustanud ka mitmete teiste ametkondade dokumente. Kokkuvõttes saabki asjahuviline hea ülevaate NSV Liidu välispoliitika allikatest ning ühes sellega ka protseduurist, kuidas formeerus Poliitbüroo istungite päevakord, toimus otsuste vastuvõtmine ja nende ellurakendamine.

Raamatu põhiteksi viiest alajaotusest on kõige mahukam ja sisukam kindlasti esimene osa, mis

keskendub NSV Liidu riiklikele suhetele oma läänepoolsete naaberriikidega. Pikas ja põhjalikus sissejuhatavas artiklis (lk 68–122) esitavad autorid oma nägemuse NSV Liidu välispoliitikast 1920.–1930. aastatel, keskendudes mõistagi vaatlusalustele riikidele. Küllaltki põhjalikult on käsitletud ka Moskva Balti riikide poliitikat ning osundatud alakirjutanu arvates mitmetele uutele momentidele. Viitaksin siin vaid ühele.

1934. aasta jaanuaris võttis Poliitbüroo esmakordselt vastu otsuse, millega püüti alustada laialuluslikku lähenemist kolmele Balti riigile ja Soomele. Selle suunamuutuse ettevalmistamine algas juba 1933. aasta sügisel välisasjade rahvakomissari asetäitja Boriss Stomonjakovi eestvedamisel. Moskvast kardeti Saksamaa mõju kasvu Balti riikides ning nii püüti omalt poolt leida vastuabinõusid selle tasalülitamiseks. Teisalt tunnetati Moskvast, et Balti riikides on poliitilisi ringkondi, kes ei vastusta NSV Liidu lähenemist ja muidugi on selles seoses juttu ka K. Pätsist.

Välisasjade rahvakomissariaadi plaan Balti riikide lähendamiseks nägi ette esmalt "poliitilisi abinõusid" ehk kõigi riikide liidrite Moskvasse kutsumist. Poliitbüroo siiski sellega ei nõustunud. Seevastu külastasid 1934. aasta juulis–augustis Moskvat Eesti ja Leedu välisministrid.

Lisaks sooviti Moskvasse kutsuda ka teisi poliitikuid ja ühiskonnategelasi ning kõrgemaid sõjaväejuhte. Eesti puhul siiski kõrgemate sõjaväelaste küllakutsumist ei arutatud. Kavatsesi ka elavdada kaubavahetust ning "kultuuriline" lähenemine nägi ette kultuuritegelaste NSV Liitu kutsumist. 1934. aasta aprilli alguses külastasidki Soome ajakirjanikud Leningradi, Moskvat ja Ukrainat. Mõni aeg hiljem saabusid Moskvasse Eesti ja Läti ajakirjanikud. Samal ajal ringles Nõukogude graafika näitus Soomes ja Eestis (Tallinnas ja Tartus). Kokkuvõttes ei toonud osundatud Poliitbüroo otsus ja selle poolik ellurakendamine kaasa siiski mingit murrangut NSV Liidu suhetes Balti riikidega, kuid sellegipoolest selgitab mitmeid Moskva-poolseid samme.

Esimene osa dokumendivalik ja kommentaarid võtavad enda alla üle poole raamatu kogumahu (lk 123–456), võimaldades paljudes sissejuhatavas artiklis käsitletud küsimustes üksikasjalikku süvenemist. Kohati tundub, et mõnegi kommentaari üksikasjalikkusega on pisut liiale mindud. Kommentaaridest võib leida ka arvukalt nii Eesti – NSV Liidu välispoliitilist suhtlemist kui ka majandus- ja sisepoliitilist elu puudutavaid fakte, sündmuste seletusi ja hinnanguid poliitikutele. Seega on tegemist tekstiga, mis väärib asjast huvi tatu omaette lugemist, mitte refereerimist.

Raamatu teise ossa (lk 457–481) on koondatud Poliitbüroo otsused, mis puudutavad NSV Liidu ja kõnekohalolevate riikide nn ühiskondlikke sidemeid. Selle all on aga mõeldud eelkõige Kominterni ja Nõukogude ametiühingute välistegvust ning vähesid teadus- ja haridusalaseid kontakte Balti riikide, Soome, Rumeenia ja Tšehhoslovakkia. Selles osas avaldatud dokumendid ja kommentaarid Eesti ajaloo seisukohalt erilist huvi ei paku. Küll aga näitavad need ilmekalt, et Kremli võimuladavikule pakkus arvestatavat huvi ainult Poola kommunistide tegevus, kuna teistes riikides oli nende arv tagasihoidlik. 1929. aastal teatati Moskvasse, et Eestimaa Kommunistlikus Parteis on 29 liiget, kellest 9 on konspiratiivkorterite pidajad ja 10 moodustavad parteiparaadi. Nende andmete puhul on aga lisatud märkus, et tegemist on ilmselt ülepakutud arvudega (lk 459).

Eelmisest osast atraktiivsem allikmaterjal ja kommentaarid on paigutatud **raamatu kolmandasse ossa** (lk 482–533), andes ülevaate Poliitbüroo otsustest piirialade ja rahvusvähemuste küsimuses. Poliitbüroole pakkus see valdkond huvi enamasti Poola – NSV Liidu suhete kontekstis ja arutluse all oli esijoones Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevenega seotud küsimused. Balti riigid piirialade ja rahvusvähemuste küsimustes Poliitbüroo tasandil nendel aastatel eriti päevakorrale ei tõusnud. Seetõttu ei paku ka kolmandas osas avaldatud dokumendid meie ajaloo vaatevinklist erilist huvi.

Neljandas osas (lk 534–576) annavad autorid ülevaate NSV Liidu välispoliitiliste institutsioonide struktuuri ja koosseisu muudatustest, mis võeti vastu Poliitbüroo tasandil. See käsitlus ja publitseeritud dokumendid aitavad kindlasti paremini mõista, millised institutsioonid ja isikud valmistasid ette Kremli välispoliitilisi otsuseid. Mõistatavalt etendas selles suhtes erilist osa välisasjade rahvakomissariaat ja selle juhid – välisasjade rahvakomissar G. Tšitšerin ja tema esimene asetäitja M. Litvinov. Autorid ei lähe mööda ka nende küllaltki keerulistest omavahelistest suhetest ja konkurentist, mis jättis nii või teisiti oma jälje puna-impeeriumi välispoliitikasse. Tšitšerini tervise halvenedes tugevnesid aasta-aastalt Litvinovi positsioonid ning 1920. aastate lõpuks oli temast saanud välisasjade rahvakomissariaadi tegelik juht. 1930. aastal nimetati ta teatavasti ka ametlikult välisasjade rahvakomissariks.

1920. aastate lõppu langes ka välisasjade rahvakomissariaadi struktuuri põhjalikum reorganiseerimine, mille tulemusel näiteks ka senine Balti riikide ja Poola allosakond tõsteti iseseisva osakonna (1. Lääne osakond) staatusesse. Baltikumi kuireeris rahvakomissariaadi juhtkonna tasandil aga

“kuiv formalist” B. Stomonjakov, kes oli üks Litvinovi asetäitjast.

Välisasjade rahvakomissariaadi kõrval olid NSV Liidu välissuhtlusega seotud erinevad majandus-, sõjaväe- ja julgeolekainstitutsioonid, kelle ettepanekud ja taotlused samuti mitmesuguseid teid mööda Poliitbüroo istungite päevakorda jõudsid. Poliitbüroo omakorda moodustas pidevalt mitmesuguseid väiksemaid komisjone konkreetsete küsimuste menetlemiseks ja lahendamiseks. Esiletoomist väärib kindlasti ka 1932. aastal loodud Rahvusvahelise Informatsiooni Büroo loomine Karl Radekiga eesotsas. Integreerituna partei keskparaati, oli see institutsioon Poliitbüroole omamoodi analüüsikeskus, mis aitas Kremli juhtkonnal välispoliitilistes küsimustes orienteeruda. Büroo ülesandeks oli ka informatsiooni kogumine “kohatadel”, milleks saadeti välisriikidesse korrespondente. Büroo mõju oli kõige suurem eeldatavasti 1933. aasta sügisel, mil Radekist oli saanud Stalini referent Poola küsimustes. Paraku Radeki Poola poliitika äpardus, millega kaasnes tema mõjukuse vähenemine ning ühes sellega ka büroo marginaaliseerumine. Muuseas, ka K. Päts oli 1933. aasta teisel poolel huvitatud Radekiga otsekontakti loomisest (lk 553).

Raamatu viies osa (lk 577–617) käsitleb NSV Liidu diplomaatiliste esindajate ametissenimetamist ning tagasikutsumist. Need – esmapilgul ehk rutiinsedki toimingud – tehti paljudel juhtudel Poliitbüroo tasandil. Siinkohal tuleb kindlasti arvestada NSV Liidu eripära ja kohta rahvusvahelistes suhetes. Nõukogude Venemaa tulek rahvusvaheliste suhete areenile oli Kremli jaoks vaeviline protsess. Moskvast puudusid vastavad kogemused ja mis veelgi olulisem – ega teised riigid puna-impeeriumit avasüli vastu võtnud. Nõukogude Venemaa aken rahvusvahelisele areenile oli esialgu äärmiselt kitsas ja piirdus eelkõige Eestiga.

Nõukogude Venemaa mittetunnustamine muu maailma poolt seadis eripärasesse olukorda need vähesed punadiplomaadid, kes pidid oma riiki välismaal esindama. Seetõttu ei olnud nende ametissenimetamine lihtsalt vormitäiteline protseduur, vaid sügavalt poliitiline ja kõige kõrgemal võimutasandil läbikaalutud otsus. 1920. aastal ametisse nimetatud esimesele Nõukogude Venemaa suursaadikule Eestis anti volitused läbirääkimisi pidada kogu riigi nimel ning sõlmida kokkuleppeid ja lepinguid tingimustel, mida ta peab vastuvõetavaks. Hiljem, diplomaatilise isolatsiooni nõrgenedes, mõistagi kahanes suursaadikute volituste ulatus, kuid nende poliitiline roll jäi endiselt äärmiselt oluliseks. Diplomaatilised kanalid olid sageli ainukeseks lüliks NSV Liidu ja muu

maailma vahel, kuna teised välissuhtlusvormid, silmas pidades punaimpeeriumi suletust, sisuliselt puudusid. Moskva diplomaatilised esindajad, kes vahetult suhtlesid asukohamaa poliitikutega, olid ka riigile äärmiselt olulisteks infoallikateks.

NSV Liidu kõrgemad võimukandjad teatavasti ei suhelnud ise esialgu peaaegu üldse teiste riikide juhtidega. Kuni 1940. aastani ei käinud ükski Rahvakomissaride Nõukogu esimees ega Poliitbüroo liige ühelgi ametlikul visiidil teise riiki. Esimeseks välisdiplomaadiks, kes pääses Kremli jutule, oli 1933. aastal W. C. Bullitt. Stalin võttis esimese Euroopa riigi ministri 1935. aastal vastu Inglismaa lordpitsatihoidja A. Edeni. Nii lasuski NSV Liidu diplomaatiline suhtlemine diplomaatidel, kes olid ühtlasi NSV Liidu juhtkonna omamoodi käepikendusteks. Seetõttu on ka mõistetav, et Poliitbüroo Moskvale kõige olulisemate välisesindajate kandidatuure vaagis ja sobivuse korral andis oma kooskõlastuse nende ametisse nimetamiseks, kuigi vormiliselt Nõukogude seadusandluse järgi nimetas suursaadikuid ametisse Ülevenemaaline Kesktaitevalitsus, delegatsioonide ja missioonide juhte Rahvakomissaride Nõukogu ning väiksema rangi diplomaate ja välisesindajaid rahvakomissariaadid ning mõned teised ametkonnad. Enamik NSV Liidu välisesindajaid kuulus partei nomenklatuuri ning pidi seetõttu saama ka parteilii- nis kooskõlastuse, kusjuures vähemtähtsate esindajate nimetamiseks piisas Organisatsioonilise Büroo (Orgbüroo) heakskiidust.

Autorid annavad küllaltki põhjaliku ülevaate välisesindajate ametissenimetamise telgitagustest, tuues lugejateni põnevaid seiku ka Eesti Vabariigi tegutsenud saadikute ja teiste diplomaatilis- te esindajate (sh kaubandusesindajate ja sõjaväe- atašeede) kohta. Olgu siin viidatud kas või Mosk- va Eesti saadiku F. Raskolnikovi "fantaasiarikas- tele" ettekannetele, mis sundis keskust talle tea- tama: "Päris ilma faktideta ka ei saa." (lk 582) Raskolnikovi saadikutööga Moskvast rahul ei olnud ning ega ta ka ise eriti pingutanud, pidades oma loomingulist tegevust diplomaatilisest tööst oluli- semaks. Nii eelistas Raskolnikov ajal, mil Eestis oli vallandunud järjekordne valitsuskriis, viibida (tuues ettekäändeks haigestumise) oma näidendi esietendusel Leningradis. Samas oli tal küllaltki palju lähedasi tuttavaid tollase Eesti sõjaväe- ja riigitegelaste hulgas. Tallinnasse saabudes leidis ta üllatusena merejõudude ülemjuhataja kohalt vana tuttava admiral Herman Salza, kellega koos ta oli läbi teinud 1918. aasta jääretke. See tutvus või- maldas Raskolnikovil saada informatsiooni, mis Punaarmee laevastiku juhtkonnale huvi pakkus.

Kuid Eesti kohalike sisepoliitiliste olude vähe- se tundmisega ei paistnud silma üksnes Raskol- nikov. 1933. aasta lõpus, kui Moskva tegeles põh- jalikult senise Balti poliitika korrigeerimisega, saa- tis NSV Liidu asjur Tallinnas A. Antipov välisasja- de rahvakomissariaati "sügavasiselise" ülevaate sisepoliitilisest olukorrast Eestis. Nimelt teatas ta Moskvasse, et Eesti ühiskond on jagunenud ka- heks: üks osa on "fašismi poolt" ja teine "fašismi vastu", lisades: "Kui see Teid ei rahulda, siis järg- mise postiga püüan sellele rohkem tähelepanu osutada." Moskva mõistis ürituse lootusetust, tea- tades lühidalt "Pole vaja" (lk 588).

Raamatu kasutamist hõlbustab kindlasti põh- jalik ja annoteeritud isikunimede register. Kohati on annotatsioonid lühielulugude tasemel ja paku- vad uudset teavet paljude isikute kohta. See keh- tib eriti tollaste Nõukogude diplomaatide ja teiste välissuhtlusega seotud ametnike elulugude puhul, näiteks Balti riikide riigitegelaste ja ametnike elu- lood on aga napid ja mõnel juhul puuduvad üldse. Sellegipoolest võib pelgalt registriga tutvumisel tähele panna, et raamatus avaldatud dokumendid, käsitlused ja kommentaarid kirjeldavad ka palju- de eestlaste tegevust, alates Jaan Anveltist ja lõpe- tades Oskar Öpikuga. Kõige enam raamatus viida- tud eestlasteks on aga Julius Seljamaa ja Konstan- tin Päts.

Lisaks isikunimede registrile on eraldi lisade- na esitatud kõigi raamatus avaldatud Poliitbüroo otsuste nimekiri ja loetelu NSV Liidu ja tema lää- nepoolsete naabritega sõlmitud lepingutest. Poliit- büroo materjalide alusel tegeles Kremli võimulad- vik 1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses vaatluse all olevatest riikidest konkurentsilt kõi- ge enam Poolaga, kellele järgnesid enam-vähem võrdsetena Soome ja Läti ning Leedu ja Eesti. Kõige vähem otsuseid võeti Poliitbüroos nimetatud aas- tadel vastu Tšehhoslovakkia ja Rumeenia kohta.

Raamatut illustreerib ka asjakohane fotovalik.

Loodetavasti jätkavad autorid oma uurimistööd ning avaldavad juba lähiajal oma raamatu teise osa, viies käsitluse 1930. aastate lõpuni, millest oleks kokkuvõttes kindlasti tuge ka Eesti ajaloo sõdade- vahelise perioodi uurimisel.

T

Tõnu Tannberg